

Annemarie Kets, *Ontstaan en publicatie van Bijkaarts Boze Brieven; over de uitgave van de Volledige Werken van Willem Frederik Hermans.*

Na een lange voorgeschiedenis met ophef in de pers, Kamervragen en een geheim rapport waarin hij werd vrijgepleit van vermeend plichtsverzuim, vroeg en kreeg Willem Frederik Hermans in september 1973 ontslag als lector fysische geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Kort na zijn vertrek bij de Dorpsuniversiteit van Paterswolde, zoals Hermans de Groningse alma mater sindsdien vaak noemde, vestigde hij zich als ambteloos schrijver in Parijs. Daar, in zijn vrijwillige ballingsoord, maakte hij een begin met een reeks columns, waarin hij bij monde van Age Bijkaart geregeld blijk gaf van zijn haat-liefdeverhouding met zijn land van herkomst. Het eerste Bijkaartstuk verscheen nog net in 1973, in de weekendbijlage van Het Parool.

De medewerking van Hermans aan *Het Parool* was tot stand gekomen op initiatief van hoofdredacteur H.W. Sandberg. In een brief van 22 oktober 1973 bevestigde Sandberg de afspraken die beiden op 11 oktober mondeling overeengekomen waren: Hermans zou eens in de veertien dagen een stuk leveren van minimaal 700 en maximaal 1000 woorden, met enige speelruimte naar boven en naar beneden. Onderwerpkeuze en wijze van behandeling stonden hem vrij. De overeenkomst gold voor onbepaalde tijd en kon door beide partijen met een termijn van twee maanden worden opgezegd.

Even zag het er nog naar uit dat de onderneming zou worden afgeblazen. Hermans namelijk wilde zijn stukken onder pseudoniem laten verschijnen, maar Sandberg zag daar niets in. Voor de krant was het uiteraard aantrekkelijker om een gerenommeerd auteur als Hermans onder diens eigen naam aan zich te kunnen verbinden. Voor Hermans echter was de namenkwestie nauw verbonden met de Groningse affaire of, algemener geformuleerd, met de daarin manifest geworden spanning tussen zijn wetenschappelijke en literaire carrière. Er gingen enige brieven over en weer. '[Als] ik van meet af aan onder pseudoniem zou hebben geschreven,' aldus Hermans op 12 december 1973, 'zou dit me mogelijk voor veel ellende hebben behoeft.'

Mijn ontslag uit Groningen en vertrek uit Nederland leek mij een gelegenheid sommige dingen nu maar eens anders aan te pakken.

Het pseudoniem stelt mij in staat over W.F. Hermans te schrijven (als dat zo uitkomt) als over een ander en die mogelijkheid wil ik behouden.

[...]

De mensen hebben helaas de neiging een bepaald genre aan een bepaalde naam vast te spijkeren. [...] Als ik onder pseudoniem lector in Groningen was geweest, zou er waarschijnlijk nooit herrie over zijn gekomen. Maar omdat er gezegd kon worden: "Hermans stopt andere schrijvers in het zwavelzuur" is het praatje in de wereld gekomen dat ik barbaars optrad tegen mijn studenten.¹

Hermans vond de kwestie zo belangrijk dat hij bereid was de samenwerking op te zeggen als *Het Parool* niet akkoord zou gaan. Sandberg zag in dat de zaak ononderhandelbaar was en legde zich neer bij de wens van de auteur. Op de vraag of de naam 'Bijkaart' wellicht ontstaan was naar analogie van Hermans' eerdere pseudoniem 'Houckaert', antwoordde Hermans: 'Bijkaart is geen familie van Houckaert, die ruige Vlaming. Hoe hij aan zijn naam komt? Misschien op deze manier: als je in een Atlas de kaart van b.v. Frankrijk opzoekt (hoofdkaart), zul je dikwijls daarbij een apart kaartje van Parijs aantreffen (bijkaart).'² Overigens zullen maar weinig lezers niet geraden hebben wie er achter het pseudoniem schuilging: in zijn eerste column introduceerde Bijkaart zichzelf namelijk als 'een imitatie van de felomstreden eenvoudige ex-Groningse ex-geleerde'.

Begin 1975 wijdde Hermans twee afleveringen aan de 'universitaire loterij'. Daarmee doelde hij op de discussie over loting als selectiemiddel voor populaire studies als medicijnen - destijds een actuele kwestie waarin hij partij koos voor de 'hoogbegaafde pechvogels'. Naar aanleiding hiervan stelde hij Sandberg voor om vaker actuele onderwerpen aan te snijden; de frequentie zou dan omhoog moeten naar eenmaal per week. Bovendien hield hij zich aanbevolen voor suggesties: in bijzondere gevallen zou de redactie hem kunnen voorstellen te schrijven over iets speciaals dat er in Parijs gebeurde. Sandberg ging akkoord met, wat hij noemde, 'deze lichtelijk verinnigde vorm' van samenwerking. Hij zou het prettig vinden als Hermans, zij het niet uitsluitend, maar toch ook vooral op actuele en semi-actuele dingen wilde reageren. Kort daarna verschenen er columns over bijvoorbeeld een TV-toespraak van de Franse president Giscard d'Estaing of over de opening van een tentoonstelling van het werk van Hundertwasser.

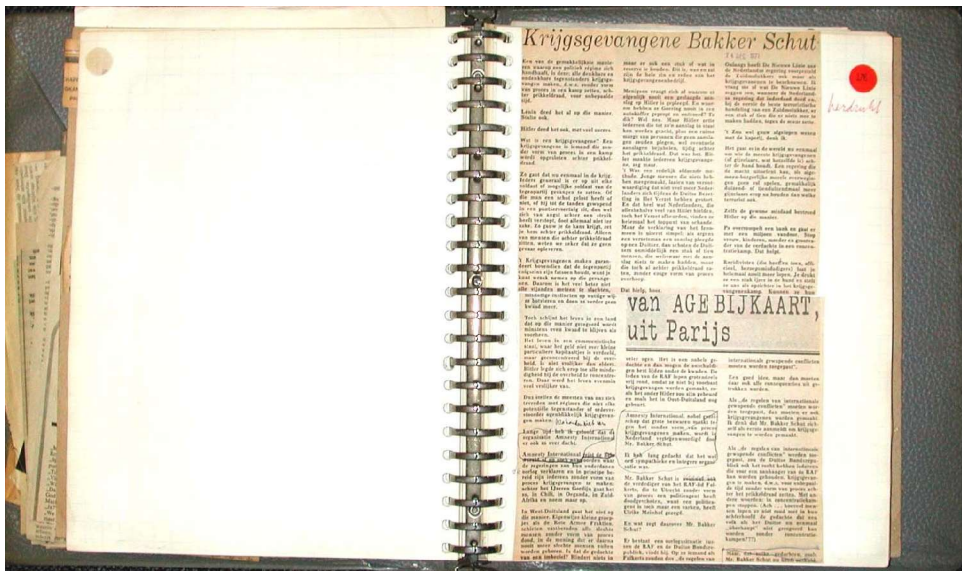
In het voorjaar van 1976, toen er grofweg 85 Bijkaartbrieven waren verschenen, vroeg De Bezige Bij aan Hermans hoe hij over bundeling van zijn columns dacht. 'We zitten niet te popelen om te bundelen,'

¹ Hermans aan H.W. Sandberg, 12 december 1973 (doorslag).

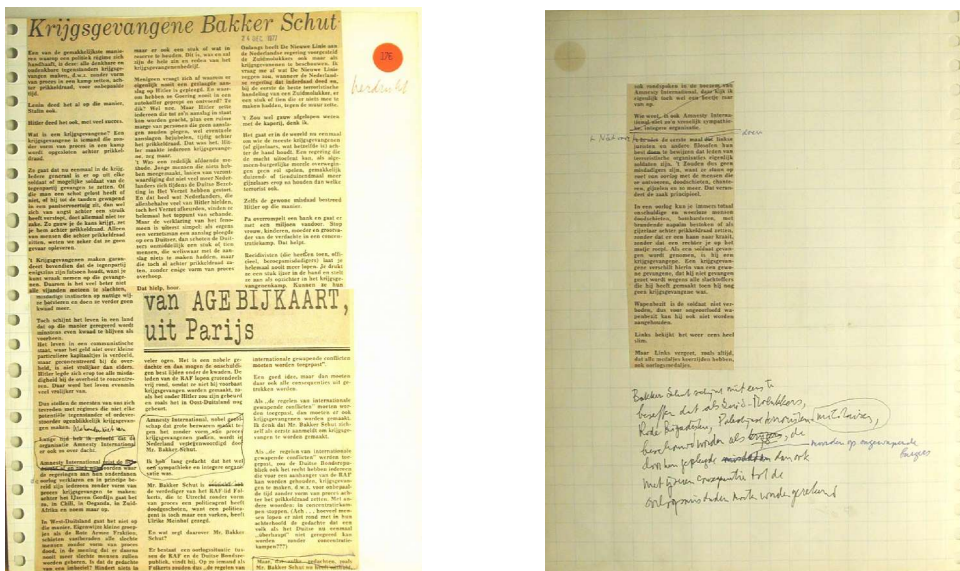
² Hermans aan R. Delvigne, 21 januari 1974 (doorslag).

schreef de uitgever eerlijk, 'maar er zijn toch ook stukken bij waarvan we het jammer zouden vinden als ze voorgoed in de vergetelheid van het Paroolarchief zouden verdwijnen. Daarom misschien toch maar een boekje in de (verre) toekomst. Hoe denkt u er zelf over?'³ Hermans' antwoord is nog niet aangetroffen in het archief, maar moet positief zijn geweest, want begin 1977 worden de *Boze Brieven van Bijkaart* in productie genomen. Anders dan de opmerking van de uitgever doet vermoeden, ging het niet om een bloemlezing. De bundel bevat alle columns die tussen december 1973 en november 1976 in *Het Parool* hadden gestaan, met uitzondering van een lange brief over Multatuli die Hermans wilde omwerken en elders publiceren onder zijn eigen naam.

Zoals bekend liet Hermans zijn werk zelden ongewijzigd herdrukken. Ook de bundeling van de Bijkaartstukken pakte hij grondig aan. Hieronder is een map afgebeeld met latere Bijkaartbrieven [afb. 1]. De krantenpublicaties werden, als voorbereiding voor de herdruk, stuk voor stuk gedateerd met datumstempels, voorzien van genummerde stickers en van handgeschreven wijzigingen. [afb. 2-3]

[afb. 1]

[afb. 2 en 3]

Deze bijdrage, over de linkse advocaat Bakker Schut,⁴ laat zien hoe dat in het algemeen verliep. Waarschijnlijk herzag Hermans de tekst in meer dan één zitting, want hij gebruikte verschillende schrijfmateriaal: rode ballpoint, blauwe ballpoint en een vulpen met blauw-zwarte inkt. Wanneer we nog

³ Bezige Bij aan Hermans, 1 april 1976.

⁴ Aanvankelijk verschenen in *Het Parool* van 24 december 1977; herdruk in *Ik draag geen helm met vederbos* (1979).

verder inzoomen krijgen we zicht op de aard van de veranderingen. Er zijn correcties van zetfouten, zoals het toevoegen van een weggefallen ‘t’ in ‘heeten’. [afb. 4] Veel varianten zijn van stilistische aard. In de krantenversie stond bijvoorbeeld: ‘‘t Is niet de eerste maal dat linkse juristen en andere filosofen hun best doen te bewijzen...’ en Hermans veranderde dit in: ‘Niet voor de eerste maal doen linkse juristen en andere filosofen hun best te bewijzen...’ [afb. 5]

Pa overrompelt een bank en gaat er met een miljoen vandoor. Stop vrouw, kinderen, moeder en grootvader van de verdachte in een concentratiekamp. Dat helpt.

Recidivisten (die heeten toen, officieel, beroepsmisdadigers) laat je helemaal nooit meer lopen. Je drukt ze een stuk ijzer in de hand en stelt ze aan als opzichter in het krijgsgevangenenkamp. Kunnen ze hun

ook rondspoken in de boezem van Amnesty International, daar kijk ik eigenlijk toch wel een beetje raar van op.

Wie weet, is ook Amnesty International niet zo'n vreselijk sympathieke, integere organisatie.

L. Niet voor 't Is niet de eerste maal *doen* dat linkse juristen en andere filosofen hun best doen te bewijzen dat leden van

[afb. 4 en 5]

Hij schrapte enkele passages – later kom ik daarop terug – [afb. 6] en hij formuleerde een nieuwe, afsluitende alinea, die luidde: ‘Bakker Schut schijnt niet eens te beseffen dat als Zuid-Molukkers, Rode Brigadisten, Palestijnse terroristen beschouwd worden als militairen, de door hen gepleegde moorden op ongewapende burgers dan ook met ijzeren consequentie tot de oorlogsmisdaden moeten worden gerekend.’ [afb. 7] Of de map als kopij voor de boekuitgave heeft gediend is vooralsnog onduidelijk. Het feit dat de genoemde varianten niet allemaal in precies dezelfde bewoordingen in de bundel terecht zijn gekomen, kan erop wijzen dat er nog een latere legger is geweest.

Dus stellen de meesten van ons zich tevreden met régimes die niet elke potentiële tegenstander of ordeverstoorder ogenblikkelijk krijgsgevangen maken. *Wahanden niet van*

Lange tijd heb ik geloofd dat de organisatie Amnesty International er ook zo over dacht.

Amnesty International rijst de ~~hoop~~ *op zoek naar* moorden waar de regeringen aan hun onderdanen oorlog verklaren en in principe bereid zijn iedereen zonder vorm van ~~proces~~ *te* krijgsgevangen te maken.

ais het onder ~~zaker~~ *zaker* zou zijn gebeurd en zoals het in Oost-Duitsland nog gebeurt.

Amnesty International, nobel gezelschap dat grote bezwaren maakt tegen het zonder vorm van proces krijgsgevangen maken, wordt in Nederland vertegenwoordigd door Mr. Bakker Schut.

Ik heb lang gedacht dat het wel een sympathieke en integere organisatie was.

Mr. Bakker Schut is ~~evenwel~~ *vooral* een de verdediger van het RAF-lid Fol-

[afb. 6]

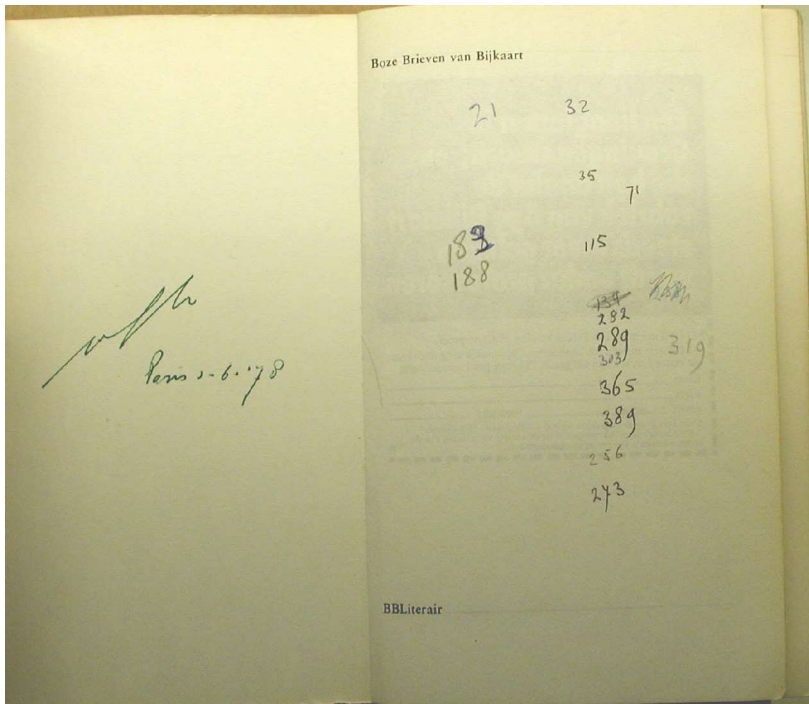
Bakker Schut schijnt niet eens te beseffen dat als Zuid-Molukkers, Rode Brigadisten, Palestijnse terroristen militairen, de door hen gepleegde moorden op ongewapende burgers dan ook met ijzeren consequentie tot de oorlogsmisdaden moeten worden gerekend.

[afb. 7]

De productie van de Bijkaartbundel nam veel tijd in beslag: Hermans was niet tevreden over de dummy, er waren misverstanden over de proeven en er waren typografische problemen, maar half oktober 1977 kwam de bundel dan toch op de markt. De 15.000 exemplaren raakten snel uitverkocht, nog in december van hetzelfde jaar verscheen de tweede druk, nu in een oplage van 10.000 exemplaren. In februari van het jaar

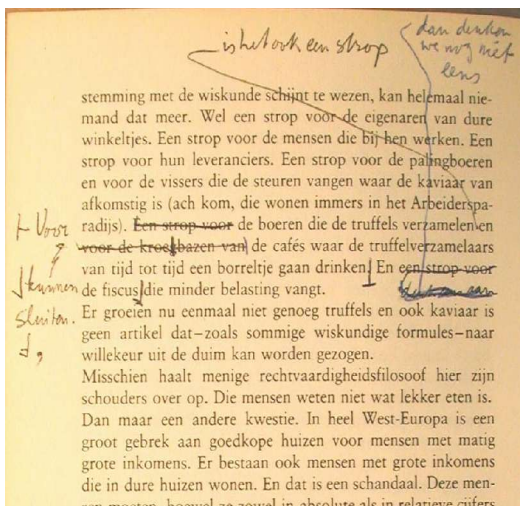
daarop kwam de derde, herziene druk uit in een oplage van ruim 9.000 exemplaren. Toen viel deze titel stil: tijdens het leven van Hermans is er van de *Boze Brieven van Bijkaart* geen herdruk meer verschenen.

Wijzigingen voor een herdruk placht Hermans aan te brengen in een exemplaar van de laatstverschenen uitgave. Ook van *Bijkaart* zijn er verschillende exemplaren met handschriftelijke correcties overgeleverd. Interessant is het correctie-exemplaar van de derde druk, bestemd voor de vierde druk, die tijdens zijn leven dus niet meer verscheen. [afb. 8] Voorin noteerde Hermans de nummers van de pagina's waarop hij iets veranderd wilde hebben. Op de bewuste bladzijde stond dan de variant.

[afb. 8]

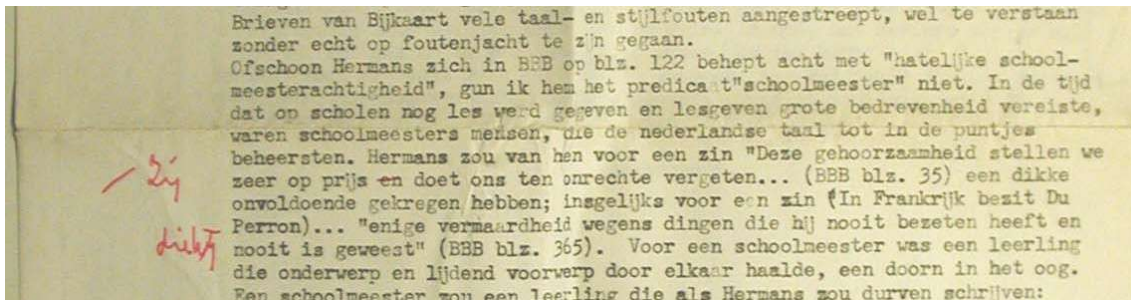
Pagina 32 bijvoorbeeld bevat een lange opsomming, met zes maal de inzet 'Een strop voor...'. Kennelijk wilde Hermans bij nader inzien wat meer variatie aanbrengen, want de uiteindelijke lezing luidde: 'Voor de boeren die de truffels verzamelen is het ook een strop en de cafés waar de truffelverzamelaars van tijd tot tijd een borreltje gaan drinken kunnen sluiten. En dan denken we nog niet eens aan de fiscus, die minder belasting vangt.' [afb. 9]

[afb. 9]

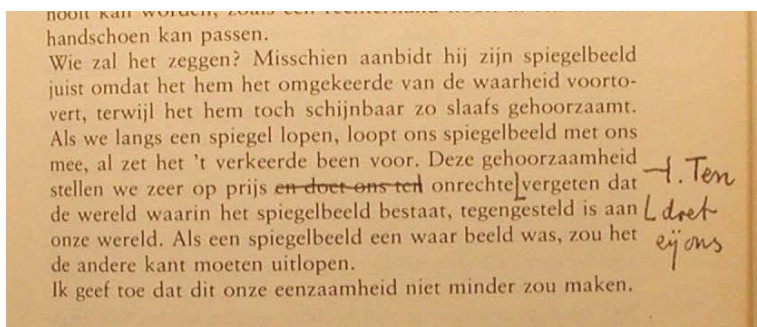
In het afgebeelde correctie-exemplaar bewaarde Hermans enkele brieven, die betrekking hadden op zijn *Bijkaart*boek. Een van die brieven is afkomstig van een zekere J.B. Braaksma, die de vinger legde op enkele slordige formuleringen. Over een foutieve samentrekking op p. 35 schreef hij: 'Ofschoon Hermans

zich in BBB op blz. 122 behept acht met “hatelijke schoolmeesterachtigheid”, gun ik hem het predicaat “schoolmeester” niet. In de tijd dat op scholen nog les werd gegeven en lesgeven grote bedrevenheid vereiste, waren schoolmeesters mensen, die de nederlandse taal tot in de puntjes beheersten. Hermans zou van hen voor een zin “Deze gehoorzaamheid stellen we zeer op prijs en doet ons ten onrechte vergeten... (BBB blz. 35) een dikke onvoldoende gekregen hebben [...]”. [afb. 10]

[afb. 10]

Hermans nam de kritiek ter harte. Onderaan de brief noteerde hij: ‘Van de [...] fouten heb ik ogenblikkelijk vier verbeterd. Zie de volgende druk van dat boek.’ Die volgende druk kwam er, zoals gezegd, niet, maar de correcties staan wel in het correctie-exemplaar. [afb. 11]

[afb. 11]

De gewraakte passage luidde nu: ‘Deze gehoorzaamheid stellen we zeer op prijs. Ten onrechte doet zij ons vergeten...’. De consequentie van deze en andere wijzigingen in dit correctie-exemplaar, bestemd voor de bij leven niet verschenen vierde druk, komen verder ter sprake.

Tot zover enkele belangrijke momenten uit de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van Bijkaarts *Boze Brieven*. Gezien het thema van het boek dat vanmiddag gepresenteerd wordt, is het natuurlijk niet toevallig dat juist deze titel centraal staat in mijn voordracht. Maar afgezien daarvan: het is ook een goede casus om de opzet en inrichting van Hermans’ *Volledige Werken* toe te lichten. De uitgave van de *Volledige Werken* zal naar verwachting bestaan uit 23 verzamelbanden. De banden (elk tussen de 800 en 1000 pagina’s) worden ingedeeld naar genre, te weten: Romans, Verhalen & Novellen, Gedichten, Toneelteksten & Scenario’s, Beschouwend Proza, Beeldend Werk en Werk van Anderen (zoals vertalingen). De vele honderden verspreid gepubliceerde, nooit herdrukte recensies en artikelen worden opgenomen in afzonderlijke banden met Ongebundeld Werk. Binnen de genres wordt een chronologische ordening aangehouden. Met de publicatie wordt gestart wanneer de noodzakelijke voorbereidingen (zoals het archiefonderzoek) zijn afgerond en wanneer er een stuwmeer aan kopij is aangelegd, zodat de publicatie met een vaste regelmaat kan worden voortgezet.

Kern van de editie is de wetenschappelijk verantwoorde tekst van Hermans’ werken, op basis van de laatste geautoriseerde druk. De keuze voor de zogeheten Ausgabe letzter Hand vloeit logisch voort uit Hermans’ werkwijze. In zijn ogen was een boek nooit af, elke verandering was bedoeld om het boek nog beter te maken. ‘Het liefst zou ik willen,’ zei hij ooit in een interview, ‘dat de eerste drukken van mijn boeken, eigenlijk alle drukken tot en met de voorlaatste, spoorloos zouden verdwijnen – door de termieten opgevreten.’⁵

⁵ Max Pam, ‘Ik ben een dominee met een lege kerk.’ In: *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans*. Ed. Frans A. Janssen. Amsterdam, 1983, p. 337.

De Ausgabe letzter Hand wordt in principe ongewijzigd overgenomen, inclusief de door Hermans gebruikte spelling en interpunctie. Om recht te doen aan de intenties van de auteur zullen, in het geval van *Bijkaart* en in vergelijkbare gevallen, postume varianten alsnog worden opgenomen. Bovendien wordt de Ausgabe letzter Hand gezuiverd van tekstbederf dat in de loop van de jaren is ontstaan. Het gaat hierbij om onbedoelde en onopgemerkt gebleven fouten die het gevolg zijn van tekstoverdracht en – vermenigvuldiging. Redacteuren, typografische ontwerpers, zettters, correctoren en drukkers hebben allen hun invloed uitgeoefend op de totstandkoming van de tekst en hun activiteiten kunnen geresulteerd hebben in tekstbederf. Het streven is om alle corrupties op te sporen en te corrigeren. Het kritisch doorlezen van de Ausgabe letzter Hand is hiervoor niet voldoende: niet alleen de auteur en de correctoren van de uitgeverij kunnen fouten over het hoofd zien, voor de editoren geldt uiteraard hetzelfde. Alleen een nauwgezette woord-voor-woordvergelijking van de laatste geautoriseerde druk met voorafgaande versies brengt tekstvervuiling aan het licht, biedt in veel gevallen een verklaring voor het ontstaan van corrupties en wijst de weg naar de juiste lezing. De woord-voor-woordvergelijking van het omvangrijke Hermansmateriaal – alles bijeen gaat het om meer dan 50.000 pagina's – wordt uitgevoerd met behulp van een speciaal tekstvergelijkingprogramma, dat – na het nodige voorwerk – alle bedoelde en onbedoelde verschillen tussen de drukken en/of de voorpublicaties presenteert.

Tweede belangrijk onderdeel van de *Volledige Werken* is het nawoord bij de uitgegeven titels, met daarin een beschrijving van de ontstaans- en publicatiegeschiedenis, vanaf de eerste manifestatie (zoals een ruwe opzet op een kladje of een opmerking in een brief) tot en met de laatste bij leven verschenen druk. De belangrijkste bron daarvoor is Hermans' privé-archief. In dat archief heeft hij vanaf het begin van zijn literaire loopbaan alle relevante correspondenties en andere bescheiden, zoals contracten, bewaard en geordend. Bij zijn overlijden, ruim vijftig jaar later, besloeg het archief ca. dertig strekkende meter en bevatte het vele duizenden documenten, waaronder talloze brieven van en aan uitgevers, tijdschriftredacteuren, collega-schrijvers, critici en lezers. De waarde van dit archief voor de *Volledige Werken* valt moeilijk te overschatten. Het geeft, deels in algemene uitspraken en deels aan de hand van talloze details, inzicht in het ontstaansproces en de totstandkoming van Hermans' werken en in de mate waarin hij zich met de productie daarvan heeft beziggehouden. Het verschaft informatie over de inbreng van anderen in de verschillende fasen van de tekstgeschiedenis en het werpt licht op de overwegingen bij bijvoorbeeld de samenstelling van verhalenbundels of het aanbrengen van bepaalde varianten.

Hiervoor wees ik u op de geschrapte passages in de Bijkaartbrief over Bakker Schut. Bij nadere beschouwing blijken ze alle drie over Amnesty International te gaan. De teneur van de geschrapte fragmenten is als volgt: Hermans verkeerde in de veronderstelling dat Amnesty een sympathieke en integere organisatie was, maar nu hij weet dat Amnesty in Nederland vertegenwoordigd wordt door de verfoeilijke Bakker Schut plaatst hij daar vraagtekens bij. Waarom besloot hij deze passages te schrappen? Het antwoord op die vraag is te vinden in een ingezonden brief die een week na publicatie van de column in *Het Parool* was verschenen. Daarin betoogde een zekere P.R. Baehr dat de bekritiseerde Bakker Schut niets met Amnesty te maken had. Het lijkt geen twijfel dat deze brief de directe aanleiding vormde voor het schrappen van de Amnesty-alinea's.

Het geval staat niet op zichzelf, ik roep de aanmerkingen van Braaksma en de daaruit voortvloeiende tekstvarianten nog even in herinnering. Het zijn details uit de ontstaans- en publicatiegeschiedenis van *Bijkaart*. En hoewel die geschiedenis, lopende het onderzoek, nog niet compleet is, biedt ze toch al aanknopingspunten voor conclusies van meer algemene aard. In de herziene versies reageerde Hermans – meestal impliciet en dus vaak onopgemerkt – op concrete externe impulsen. Zodoende zette hij de discussie voort. Niet alleen *Bijkaarts* brieven, maar indirect ook die van anderen, leverden aldus een bijdrage aan de verdediging van Hermans' overtuigingen. De *Boze Brieven van Bijkaart* zijn in dit opzicht geen uitzondering binnen het Beschouwend Proza. In het archief bevinden zich talloze brieven en knipsels die direct betrekking hebben op Hermans' geschriften. Vanzelfsprekend hebben niet alle reacties sporen in zijn oeuvre nagelaten, maar een aanzienlijk deel ervan heeft aantoonbaar geleid tot aanpassingen in de tekst. Meer inzicht in de aard van de wijzigingen en in de factoren die het ontstaan daarvan aanwijsbaar hebben beïnvloed, zou deze constatering kunnen aanscherpen. Ruimer geformuleerd: het onderzoek ten dienste van de *Volledige Werken* zal, mede omdat het gebaseerd is op veelal onbekende documenten, een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan verdergaand literair-historisch en interpretatief onderzoek naar de aard, de achtergronden en de ontwikkeling van Hermans' schrijverschap. Maar allereerst is de uitgave van de *Volledige Werken* natuurlijk bedoeld om het integrale oeuvre van een van de grootste Nederlandse schrijvers uit de vorige eeuw te presenteren voor een breed publiek.

Voordracht gehouden ter gelegenheid van de presentatie van *Muizenhol. Nederland volgens Willem Frederik Hermans* door Ronald Havenaar (Koninklijke Bibliotheek, 25 april 2003).